УДК 323-044.372:342.413-048.63

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.25>

НЕЛІНІЙНИЙ КОНТЕКСТ КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна*

Криза – це глибокі зміни в системі, яка наділена руйнівним змістом і перспективою. Криза еквівалентна набору дискретних розколів у будь-якій системі. Кризовий процес є іманентним для будь-якого політичного режиму, з будь-яким рівнем демократії. Фактично кризовий елемент закладений у політичний режим із самого початку. Елемент кризи визначається соціокультурними, економічними й навіть геополітичними факторами. Значна частка політичних режимів виникає на основі кризових переломів, зокрема режиму особистої диктатури, військових хунт, тоталітарних режимів тощо. Криза розкривається як системний елемент режиму через циклічність політичних явищ, через спорідненість проблем у різних середовищах, типові «помилки» еліти у виправленні кризи та процесі її розгортання. У цьому випадку політичний цикл означає сукупність і послідовність ситуацій у політичному процесі. Найбільш поширеною в руйнівному впливі на політичний режим є криза ідентичності, криза легітимності й криза політичної участі. Такі типи детермінованих криз режимів нелінійного спектру підштовхують його до виходу зі стану стабільності. Кризовий процес розгортається нелінійно відповідно до логіки та основного «змісту» політичного процесу всередині суспільства. Криза політичного режиму може бути спричинена системними деформаціями в державному механізмі, протистоянням гілок влади, відсутністю легітимності в діях влади на дуже різних етапах функціонування режиму, дисфункцією урядових структур, низьким рівнем політичної культури як еліти, так і населення загалом, що гальмує процес реформ. Нелінійність проявляється також у разі зіткнення різних цивілізаційних платформ, коли стійкі політичні інституції зазнають руйнування під дією чужорідних культурних практик. Політичні структури, що формуються в результаті зіткнень, мають характеристики кризових і створюють передумови для подальших змін усієї політичної системи.

Ключові слова: нелінійний контекст, політична криза, політичний режим, криза ідентичності, криза легітимності, трансформація, деформація, політичний цикл.

Тема дослідження зачіпає проблему домінування нелінійних (циклічних) аспектів кризи політичного режиму на етапі глобального співвідношення потенціалів держав і поліваріативності світового порядку. Теорія нерівноваги визначає перманентні концептуальні особливості кризового процесу та надає йому зовсім інший вектор і значення в контексті цивілізаційного зіткнення.

Кріза (грец. *κρίσις* – рішення; поворотний пункт) – глибинні зміни в системі, що наділені руйнівним значенням і перспективою. Кризовість рівнозначна сукупності дискретних розколів у будь-якій системі. Кризовий процес є іманентним для будь-якого політичного режиму, з будь-яким рівнем демократичності. Фактично кризовий елемент закладено в політичний режим від початку. Кризовий елемент детермінований соціокультурними, економічними й навіть геополітичними чинниками. Суттєва частка політичних режимів виникає на основі саме кризових переломів, зокрема режими особистої диктатури, військові хунти, тоталітарні режими тощо.

Наукове дослідження й осмислення криз політичних режимів не є новим явищем. Серед відомих аналітиків варто виокремити Е. Тоффлера, С. Хантінгтона, Р. Дарендорфа, Ш. Ейзенштадта, Т. Парсонса, Д. Белла. Серед вітчизняних дослідників – В. Андрущенко, О. Пухкала, Д. Кіслова, Ю. Шайгородський, Ю. Мацієвський, Н. Степанова. Зокрема, Ю. Мацієвський, розкриває зміст кризи сучасного політичного режиму, підкреслюючи її неостаточний характер у політичному циклі. Криза безпосередньо детермінована управлінською системою, тобто функціональними можливостями керівництва [1].

У науковому дискурсі політична криза також розглядається в контексті загальної конфліктології (Г. Зіммель, Г. Гегель, К. Маркс), транзитології (Р. Даль, О. Доннел, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Ліпсет, Н. Луман, С. Хантінгтон); економічного підходу (Й. Шумпетер); теорії катастроф (І. Пригожин); теорії розвитку суспільства (Е. Дюркгейм, Н. Смелзер). О. Сахань, зокрема, наголошує, що, «незважаючи на високий рівень загального осмислення в західних наукових підходах і у вітчизняних теоретичних здобутках, у сучасній науковій літературі малодослідженою залишається проблема виникнення деструктивного вектора в політичних процесах, причин, що впливають на їх появу та перебіг, у тому числі негативного впливу влади та пошук практичних підходів до управління процесами, що можуть призвести до руйнування державності й тим самим до незворотних деформацій як у політичному, так і в соціально-економічному та духовному житті суспільства» [2, с. 176].

Метою статті є розкриття й аналіз сутності нелінійного контексту кризи політичного режиму та систематизація його основних параметрів. Саме нелінійність або циклічність певних кризових станів забезпечує відтворення політичних режимів у перспективі.

Передусім варто визначити основні параметри нелінійного контексту кризи сучасного політичного режиму. Політична криза надає багатофакторну динаміку політичному процесу [3]. Криза корелює з явищем катастрофи [4]. Кризовість розкривається як системний елемент режиму через циклічність політичних явищ, через спорідненість проблем у різних середовищах, типові «помилки» еліти у виправленні кризи та процесу її розгортання. У такому випадку політичний цикл означає сукупність і послідовність ситуацій у політичному процесі. Практика наявно демонструє, що кризи неоднакові не тільки зі своїх причин і наслідків, а й за самою своєю сутністю. Найбільш поширеними у деструктивному впливі на політичний режим є криза ідентичності, криза легітимності й криза політичної участі. Такі типи детермінують нелінійний спектр кризи режиму, налаштовуючи його на вихід зі стану стабільності та перехід у стан циклічності (циклічної зміни форм і функціонального потенціалу).

Криза ідентичності виникає в разі загострення потреби в самовизначенні (етнічному, релігійному, культурному, територіальному тощо). Така криза демонструє невідповідність норм, як існують у суспільстві, регулюючи «ототожнення» з певними спільнотами, специфіці їх практичної реалізації в контексті політичного режиму. Криза ідентичності розкривається через стрімкі процеси маргіналізації суспільних верств. Маргіналізація охоплює найбільш нестійкі суспільні утворення. Вона поширюється стрімкими темпами та має широкий спектр проявів. Політичні маргінали часто бойкотують виборчий процес, влаштовують політичні флешмоби, вистави, поширюють протестні рухи. Протест політичних маргіналів має перманентний характер. Маргінал має ворогів, вони змінюються, але необхідність знаходити об'єкти невдоволення залишається, вони екстраполюються на владу та режим. У цьому аспекті в рамках структур громадянського суспільства маргінальні елементи виконують досить позитивну функцію, тобто стримують рух і поширення патримоніальних мереж, які зростають з державою. Політичні маргінали вчасно надають імпульси щодо виникнення таких утворень.

Політичні маргінали проявляють себе на декількох базових рівнях: індивідуальному (рівень індивідуальних політичних позицій і протестів), груповому (рівень репрезентації специфічних принципів та ідеалів у межах різноманітних субкультур і контркультур), соціальному (тотальна пауперизація та маргіналізація населення певної країни). Крім того, політична маргіналізація в громадянському суспільстві відбувається на інституціональному рівні (конституювання маргінальних політичних партій, що спираються на найбільших радикалів і соціальні низи), проте може охоплювати лише неінституціональний і стверджуватися завдяки зусиллям окремих індивідів.

У кризові та особливо революційні періоди політичні маргінали відбирають право на монопольне використання насилля в чинній владі. Відбувається активна маргіналізація населення, різко знижується рівень політичної мобільності. У таких умовах саме політичні маргінали провокують закріплення різноманітних форм охлократичного режиму як прямого вияву кризового стану з подальшим переходом у стан розпаду. Утвердження маргіналів при владі забезпечує реалізацію досить екстравагантних за змістом ідеологічних доктрин, які не були впроваджені за часів умовної чи відносної політичної стабільності. Політичний маргінал завжди стоїть у природній опозиції до поступового реформування державного апарату, тому будь-які реформи впроваджуються форсовано та мають значний суспільний резонанс. Із погляду політико-антропологічного дискурсу важливо підкреслити наявність соціального простору маргінальності як своєрідної сукупності соціальних статусів, відносин, взаємозв'язків, що конституують маргінальний стан.

Криза легітимності – вираження відсутності підтримки діям влади з боку громадян. Нелегітимні дії істеблішменту можуть спровокувати хвилю революційних протестів, охоплюючи як окремі суспільні прошарки, так і весь соціум загалом. Криза легітимності режиму виявляється як вияв неузгодженості цілей істеблішменту з установками більшості громадян. Відповідно, такий процес має фрагментарний характер, може виявляти циклічність і перерости у відкрите протистояння та зміну режиму (зміна політичного режиму у Вірменії у 2018 році). Проте можуть мати місце лише поверхові «фасадні» зміни політичного режиму, які інспіруються елітою (Молдова) та не мають суттєвих наслідків у контексті демократизації, виконання вимог громадян. Істеблішмент лише «відповідає» на протестні виклики. Еліта залишає за собою право управління й намагається контролювати весь спектр політичної активності громадянського суспільства в період можливих кризових змін.

Важливо наголосити, що в подібній ситуації урядові інститути є дисфункціональними, деформованими та часто незрілими. Суттєвою за руйнівним впливом є криза інклюзивності, тобто дисбаланс включення населення до участі в політичних процесах. Розвиток трендів елітизму продукує закритість для більшості громадян. В остаточному вигляді нівелюється громадянська позиція та ініціатива. Громадянське суспільство проходить поступові стадії атрофії. Закономірно пролонгується закріплення трендів процесу етатизації. Власне, процес етатизації визначає циклічну зміну форми політичного режиму, особливості його транзиту. Тобто криза «невключеності» в політичні процеси відтворює саме авторитарні й тоталітарні за сутністю режимні форми, які є вираженням кризовості співвідношення еліти й мас у межах суспільства. Характерними прикладами такого стану режиму є так звані традиційні політичні режими. У цьому сенсі політичний режим, який функціонує в сучасному Ірані, не є винятком.

Для політичного режиму зовнішній імпульс до розвитку може перетворитися на протистояння між державою і структурами громадянського суспільства. У такому випадку держава спирається на підконтрольні партійні організації та політичні рухи. Водночас істеблішмент розколюється на дві частини, тобто «кризову» й «антикризову». Перша частина

зацікавлена в поглибленні ймовірної політичної кризи, друга – намагається методами прямого або опосередкованого впливу вирішити кризову ситуацію. Імовірно прогнозувати логіку дій кризової частини в контексті революційної опозиційності або компрадорської залежності, коли управлінська еліта свідомо ініціює кризовий процес задля реалізації зовнішньополітичної стратегії іншої держави, яка має на меті послаблення потенційного конкурента на міжнародній арені або навіть руйнування інфраструктури та військового захоплення території. На думку С. Асланова, «більшість квазідержавних утворень (на пострадянському просторі всі) утворилися внаслідок сепаратизму та участі в цьому процесі сусідніх держав, зацікавлених в етнополітичній дезінтеграції й підтриманні етнополітичної нестабільності. Головну роль у дезінтеграційних процесах регіону відіграє Російська Федерація, яка визнає та підтримує невизнані республіки, надаючи їм інформаційну, політичну, фінансову, військову допомогу. Експерти сходяться на думці, що в разі Придністров'я, Південної Осетії та Абхазії йдеться про блокування держав, до яких належали ці території, – Грузії та Молдови – в євроінтеграційному, євроатлантичному поступі; уразі Нагірного Карабаху – у послабленні енергетично потужного Азербайджану на користь енергозалежної від Росії Вірменії. Міжнародне невизнання – важлива характеристика квазідержавних утворень, що унеможливорює їхній нормальний економічний розвиток, співпрацю з іншими державами» [5, с. 206]. У подібному ракурсі режим В. Януковича можна зарахувати до неопатримоніального компрадорського режиму з високим рівнем зовнішнього управління. Проте політичне керівництво може бути неспроможне здійснювати антикризові заходи несвідомо.

Кризовий процес розкривається через декілька етапів: а) передкризовий стан суспільства або його політичного режиму, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такої міри, коли вони вже не можуть бути розв'язані шляхом досягнення політичного компромісу, ситуація не може бути стабілізована в нормальний шлях за певний визначений проміжок часу; б) виникнення кризи, що виражається в неспроможності владних структур вирішувати проблеми, які стоять перед суспільством, політичними методами; в) розвиток і загострення кризи, що включає в себе повний розпад відповідних політичних структур, що призводить до повного безвладдя. Завершальна стадія кризового процесу характеризується явищем колапсу в найбільш життєво важливих сферах суспільного життя. Ю. Мацієвський у монографії «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)» розглядає «кризу як процес, що проходить три фази: 1) латентну або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи а) подолання кризи і відновлення рівноваги чи б) остаточна руйнація і припинення розвитку, а російські – визначають три: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан; в) створення нової системи» [6, с. 395]. Нелінійний характер кризового процесу проявляється не тільки на рівні політичної системи, а й у локальному масштабі. Зокрема, це положення стосується так званих місцевих політичних режимів. Відповідно, варто акцентувати увагу на тому, що «локальні політії України ставатимуть дедалі цікавішим об'єктом дослідження внаслідок децентралізаційної реформи системи влади в Україні, ресурсного зміцнення територіальних громад і, як наслідок, зростання політичної ваги органів місцевого самоврядування» [7, с. 110].

Показовим у контексті кризовості є приклад класичних авторитарних режимів або так званих «фасадних» демократій. Криза інститутів авторитарної держави пов'язана передусім із недосконалістю механізму передачі влади та владних повноважень. Ослаблення чи розвал правлячого альянсу також належить до внутрішніх кризових процесів авторитарного режиму. Фрагментація інтересів та ослаблення здатності лідера-диктатора підтримувати баланс в авторитарному блоці можуть викликати зворотні тенденції [8]. Суттєвою ознакою його ослаблення

є наростання явних і прихованих політичних конфліктів усередині правлячого клану. Наостанок сукупність конфліктів призводить до наростання фрустраційних аспектів у політичному процесі. У сучасному кризовому процесі існує дихотомія позитивних і негативних «надбань». Позитивні надбання кризи підкреслює О. Ляшенко: «Система ухвалення рішень перестає бути закритою, ізольованою, спрямованою на задоволення власних потреб і відтворення владних домінантних позицій. Новим центром впливу на політичні рішення стають активні громадяни, об'єднані в постійні мережі дії. На авансцені з'являється новий суб'єкт дії, який не переслідує цілі здобути владу, але переслідує більш глобальну мету зміни відносин між суспільством і державою. В основі виникнення цього суб'єкта лежить ідея солідарних дій для спільного блага, що сукупно становить тканину громадянського суспільства» [9, с. 5].

Отже, криза є іманентним для політичного життя явищем. Вона має цілком циклічний характер і може бути проаналізована в нелінійному вимірі та мати прогноз згідно з логікою встановлення політичного режиму. Кризовий процес має конструктивні та деструктивні аспекти. Її можна розглядати в технологічному вимірі. Він дає змогу трансформувати чинний політичний режим, розкрити його потенціал у стратегічному й тактичному сенсі. Політичний режим змінюється та набуває нових трансформаційних змін або деформується під впливом внутрішніх факторів кризи зі збереженням характеристик на рівні базових суспільних інституцій. Під впливом зовнішніх факторів політичний режим може набувати більш прогресивних демократичних характеристик чи переходити під повне зовнішнє управління як компрадорський режим. Вплив внутрішніх і зовнішніх факторів водночас провокує розпад усіх базових інституцій режиму і призводить до стану колапсу («сомалізації»).

Нелінійний контекст детермінований конфліктогенністю суспільства, нестабільністю інституційного середовища, станом транзиту і трансформації суспільства й політичної системи. Кризовий процес розгортається нелінійно відповідно з логікою та базовим «наповненням» політичного процесу в межах суспільства. Кризу політичного режиму може бути викликано системними деформаціями в державному механізмі, протистоянням між гілками влади, відсутністю легітимності в діях влади на досить різних стадіях функціонування режиму, дисфункцією структур уряду, низьким рівнем політичної культури як еліти, так і населення загалом, що гальмує процес реформування. Більшість пострадянських політичних режимів трансформуються відповідно до нелінійного контексту кризи, в більшості закономірно відтворюючи авторитарні режими: авторитарний бюрократизм (Росія), персоналістські режими або диктатури (Білорусь), неопатримоніальні режими (Казахстан), авторитарні традиціоналістські політичні режими (Туркменістан, Узбекистан).

Важливо зазначити, що для більшості політичних режимів на сучасному етапі найбільш руйнівною є саме криза ідентичності, яка породжує такі деструктивні процеси, як сомалізація держави, сепаратистські тенденції навіть в унітарних державах, і відкрито призводить до релігійних зіткнень на фоні існування клерикально-мобілізаційних режимів. Останні надають перевагу розгляду ідентичності як головного механізму легітимації. Криза ідентичності провокує процеси маргіналізації. Це явище є характерним для країн, що знаходяться в стані переходу від одного політичного режиму та ладу до іншого. Закономірно існує загроза поширення маргіналів. Політична маргінальність в умовах трансформаційних процесів і кризи аналізується як дворівневе явище, що впливає на діяльність політичних інститутів і політичну поведінку. Політичні маргінали налаштовані на порушення встановлених правил гри в соціумі, а також зміну наявних обмежень, що структурують політичну взаємодію в громадянському суспільстві. Тобто маргінали сприймають тиск з боку держави та суспільної більшості і протистоять йому. Вони вносять інновації в спектр взаємодій у масштабах сучасного громадянського суспільства. Маргінали

закладають основу потенціалу для становлення нових політичних структур і відносин у країні. Вони уособлюють специфічний «інкубаційний» період конституювання інноваційних ідей у контексті громадянського суспільства. На такі інновації кожне суспільство вибудовує свої механізми сприйняття. Подолання кризи політичного режиму залежить від декількох компонентів. По-перше, стабілізації політичних відносин, по-друге, інституціоналізації опозиції, по-третє, підкріплення позитивних системних зрушень ззовні. Водночас вихід із кризового процесу залежить від прямої інтеракції між державою та структурами громадянського суспільства. В умовах становлення демократичного політичного режиму кризовий стан – це вагомий імпульс оновлення й еволюційного розвитку за наявності поліваріативності альтернатив. Кризовий імпульс і революція в Україні сприяли зміні неопатримоніального характеру режиму та демократичному транзиту з подальшим реформуванням усіх основних функціональних систем у суспільстві й державі. Крім того, криза спонукала до розвитку інституцій громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Мацієвський Ю.В. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 16–29.
2. Сахань О.М. Деструктивний вектор політичної конфліктності в розвитку сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2011. № 2. С. 149–160.
3. Забеліна І.О. Поняття та сутність політичних криз: історико-бібліографічний аналіз. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2013. Вип. 49. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/564>.
4. Забеліна І.О. Теорії кризи та катастрофи в політичному розвитку цивілізацій. *Політологічні записки* : зб. наук. пр. Луганськ, 2013. Вип. 7. С. 332–338.
5. Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Наукові записки*. Вип. 1 (75).
6. Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
7. Янішевський С. Теорія міських політичних режимів: засади та можливості застосування щодо вітчизняних локальних політичних режимів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 99–111.
8. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму. *Віче*. 2000. № 4.
9. Ляшенко О.О. Політична криза як чинник трансформації взаємовідносин громадянського суспільства і влади (на прикладі подій в Україні 2013–2014 рр.). *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 4 (51). С. 1–8.

NON-LINEAR CONTEXT OF THE CRISIS OF THE POLITICAL REGIME AND ITS BASIC PARAMETERS

Mikhail Shabanov

*I.I. Mechnikov National University of Odessa,
Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Department of Politology
Frantsuzskiy Boul., 24/26, 65000, Odessa, Ukraine*

The crisis is the profound changes in the system that is endowed with a destructive meaning and perspective. The crisis is equivalent to a set of discrete splits in any system. The crisis process is imminent for any political regime, with any level of democracy. In fact, the crisis element has been incorpo-

rated into the political regime from the beginning. The crisis element is determined by socio-cultural, economic and even geopolitical factors.

A significant proportion of political regimes arise on the basis of crisis fractures, in particular, the regime of personal dictatorship, military juntas, totalitarian regimes, etc. Crisis is revealed as a system element of the regime through the cyclical nature of political phenomena, through the kinship of problems in different environments, typical “mistakes” of the elite in correcting the crisis and the process of its deployment. In this case, the political cycle means a set and sequence of situations in the political process. The most common in the destructive influence on the political regime is the crisis of identity, the crisis of legitimacy and the crisis of political participation. Such types of deterministic nonlinear spectrum crisis modes, adjusting it to exit the state of stability.

The crisis process unfolds non-linearly in accordance with the logic and basic “content” of the political process within society. The crisis of the political regime can be caused by systemic deformations in the state mechanism, confrontation between the branches of power, lack of legitimacy in the actions of the authorities at very different stages of the regime's functioning, dysfunction of government structures, low level of political culture of both the elite and the population as a whole, which hinders the reform process. Nonlinearity also manifests itself in cases of collision of different civilization platforms, when stable political institutions are destroyed by foreign cultural practices. The political structures that emerge from the clashes have crisis characteristics and create the conditions for further changes in the entire political system.

Key words: nonlinear context, political crisis, political regime, identity crisis, legitimacy crisis, transformation, deformation, political cycle.